

Dinî Kimliklerin Siber Uzamda Akışkanlaşması

Mustafa Derviş Dereli

Öz: Dinî kimliklerin siber uzamda nasıl akışkanlaştığı, bu araştırmanın temel problemidir. Kimliğin ve dinin dijitalleşme serüvenlerinde hangi aşamalardan geçtiği ve bireylerin online kimlikleriyle offline kimliklerinin örtüşüp örtüşmediği, çalışmamızın başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Bu çerçevede akışkanlaşma kavramı kısaca açıklandıktan sonra siber uzamın anonim ve anonim olmayan kullanıcılar dönemlerinde, kimliğin hangi etkileşimlere sahne olduğuna odaklanılacaktır. Ayrıca dinin dijitalleşme serüveni ele alınarak dijital dinin hangi temalar bağlamında çalışmalara konu edildiği incelenecek ve nihayetinde dinî kimliklerin online ve offline uzamlar üzerinden yorumlanmasının önemine vurgu yapılacaktır. Kimliğin ve dinin dijital dünyaya eklenmesiyle ilgili süreci derli toplu şekilde serimlemesi ve bilhassa dijital dinin ilgili olduğu temaları bir disiplin içerisinde sunması bakımından önemli olan bu araştırma, dinî kimliklerin gündelik hayat ve siber uzam geçişkenliğinde inşa edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Literatür taraması yönteminin uygulandığı bu çalışma, bireylerin dinî kimliklerinin siber uzam öncesindeki gibi sabit kalmasının güç olduğunu ve dolayısıyla akışkan kimlik görünümünün dinî hayata yansımalarının izdüşümlerini takip etmenin günümüz dindarlığını anlamak açısından ehemmiyet arz ettiğini öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinî kimlik, siber uzam, dijital kimlik, dijital din, akışkanlaşma.

Abstract: The main problem of this research is fluidization of religious identities on cyberspace. The stages of identity and religion in the adventure of digitization and the overlap or differentiation of individuals' cyberspace identities with their offline identities are main areas of interest of our study. Firstly, the concept of fluidization will be explained and then the focus will be on new aspects of online identity in the period of anonymous and non-anonymous users of cyberspace. Besides the adventure of digitization of religion and the themes associated with digital religion will be examined. Finally the importance of interpreting religious identities through online and offline spaces will be emphasized. This research, which is important to present the process related integration of identity and religion into digital world, and in particular to determine the themes concerned digital religion in a discipline, aims to reveal that religious identities are built in transition of daily life and cyberspace. This study using literature review method suggests that it is difficult to keep stable the religious identities of individuals as they were before cyberspace. It puts forward that following reflections on religious life of views of fluid identity is very important to understand the religiosity of today.

Keywords: Religious identity, cyberspace, digital identity, digital religion, fluidization.

Bu makale, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SDK-2015-5835 kodlu proje ile desteklenen Dinî Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

@ Dr., Erciyes Üniversitesi. mdervisdereli@erciyes.edu.tr

© İlmî Etüdler Derneği
DOI: 10.12658/M0301
insan & toplum, 2019, 9(1), 85-115.
insanvetoplum.org

Başvuru: 21.11.2018
Revizyon: 26.11.2018
Kabul: 14.12.2018
Online Basım: 13.01.2019

Giriş

Kimliğin modern zamanlarda geleneksel dönemlerdeki görüntüsünden aşama aşama uzaklaşma serüveni, 1990'lardan itibaren dijital dünyayla birlikte yeni bir evrilmeye karşı karşıya kalmıştır. Öncelikle askerî alanlardaki ihtiyaca binaen ortaya çıkan bilgisayar ve internet teknolojileri kullanımı, bu tarihlerden itibaren daha genel bir popülasyona yayılmış ve insanların hayatlarına yeni bir devinim getirmiştir. Online uzamdaki varoluş önce kişinin gerçek kimliğinin bilinmediği anonim kimlikler dönemine karşılık gelen çeşitli oyunlarla ve chat ortamlarıyla başlamış sonrasında ise kişilerin kendi isimleriyle mecralara dâhil olduğu arkadaşlık/evlilik siteleriyle ve sosyal paylaşım ağlarıyla yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan dijital kimlikler, anonim kimlikler döneminin aksine bireylerin offline dünyadaki kimlikleriyle daha iç içe bir görünüm arz etmeye başlamıştır.

Bu araştırma offline dünyanın ve online uzamın birbirinden keskin çizgilerle ayrılmayacağı savından hareketle dinî kimliklerin siber uzamda¹ akışkanlaştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Akışkanlaşma, sosyal bilimler literatüründe özellikle de sosyolojide postmodernite kuramcıları aracılığıyla yaygınlık kazanmış ufuk açıcı bir kavramdır. Bu düşünürler içerisinde akışkanlaşma kavramını derinlemesine ele alan ve pek çok kitabına isim olarak veren sosyolog Zygmunt Bauman olmuştur. Bauman, “akışkan” kavramını en yalın hâliyle özetlediği *Akışkan Modernite* adlı eserinde, kelimenin sözlük anlamından hareketle akışkanlığın sınırlara ve gazlara özgü bir durum olduğuna, sınırların ve gazların katılardan farklı olarak çok kolay yer değiştirdiğine dikkat çeker. Ona göre belli bir şekli uzunca bir zaman koruyamayan “akışkanları tanımlamak fotoğraf çekmek gibidir ve çerçevenin alt kenarında hep bir tarih ve zaman bilgisi olması gerekir” (Bauman, 2017a, s. 26). Akışkanlaşma kavramını siber uzam çalışmalarında kalıcı hâle getiren kişi ise sosyal psikolog Sherry Turkle'dir. Turkle, oldukça erken bir tarihte yazdığı *Life on the Screen* adlı eserinde, internetin ilk formlarından birini oluşturan ve kullanıcıların çoğunlukla anonim isimlerle dâhil olduğu MUD (Multi-User Dungeon/Çok Kullanıcılı Zindan) ortamlarından hareketle kimliğin akışkanlaştığını öne sürer. Ona göre, kişinin her an kendisini yeniden icat edebilmesine alan açan siber uzam, postmodern hayatın

1 Dijital dünyayı anlama ve anlamlandırma çabaları çoğunlukla metaforik açıklamalar üzerinden gerçekleşmektedir. Bunlar içerisinde en yaygın şekilde kabul edileni, ilk kez bilim kurgu romanı yazarı William Gibson'ın *Neuromancer* (1984) adlı kitabında kullanılan *cyberspace* (siber uzam/uzay) metaforudur. Bu çalışmada siber uzam, offline dünyanın zaman, mekân ve beden gibi bağlamlarının önemini görece kaybettiği ve kullanıcıların daha özgür hareket ettiği soyut bir düzleme karşılık gelecek şekilde kullanılacaktır.

hareketli benlik özelliğinin bir sonucu olarak, kimlikleri çoklu, merkezsiz, belirsiz ve akışkan hâle getirmiştir (Turkle, 1995, s. 180, 264). Çalışmamızda, hem bu iki ismin hem de genel olarak postmodern veçheden yaklaşan teorisyenlerin sıkça kullandığı *akışkanlaşma* kavramı, onlardan ödünç alınarak modern ya da geç-modern bir çerçeveye oturtulmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede kimliğin ve dinin dijitalleşme serüvenlerine ayrı ayrı yer verildikten sonra dijital/online dinin araştırmalara konu edildiği temalardan en dikkat çekici olan online dinî kimliğe odaklanılacak ve akışkanlaşmanın, offline kimliklerden bağımsız şekilde sınırsız kimlik geçişleriyle değil de online ve offline uzamların sarmallığı içerisinde gerçekleştiğini öne sürecektir.

Kimliğin Dijital Hâlleri: Siber Uzam Aynasında Kimlik

Siber uzam çalışmalarının merkezî problemlerinden biri olan kimlik, teorisyenler tarafından genelde iki ana arter üzerinden çalışmalara konu edilmiştir. İnternetin çarpıcı dünyasıyla ilk kez karşı karşıya kalındığı ilk dönem çalışmalarında, bir dönemin -modern- bitip yepyeni bir döneme -postmodern/geç-modern- geçilmekte olduğuna yönelik 1960'lardan itibaren yaşanan yüksek sesli tartışmaların yansımaları fazlasıyla görülmektedir. Yaklaşık çeyrek asır sonra 1980'lerin ortalarına doğru yayınlanan ilk kapsamlı eserlerde, siber uzamdaki kimliğin, postmodern kimlikle doğrudan uyumluluk arz ettiğine, orada ortaya çıkan kimliklerin parçalı, merkezsiz, oynak olduğuna ve ayrıca siber uzamda olup bitenlerin gündelik yaşamdan bütünüyle farklı bir bağlamda gerçekleştiğine yönelik atıfların yaygın olduğu görülür. Online ve offline yaşamları kategorik ve dikotomik olarak değerlendiren bu düşünme biçimine alternatif olarak ilerleyen dönemlerde her iki dünyanın birbirinden tamamen farklı olmasının insan tabiatı açısından mümkün olmadığına ve siber uzam kimliklerinin gündelik hayat kimliklerinin bir parçası/uzantısı olarak değerlendirilebileceğine dair yeni dönem yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bu sınıflamanın ilkinden başlamak, kimliğe dair yaklaşımların akış seyrini görmek açısından daha yerinde olacaktır.

Dikotomik Bir Ayrım Olarak Online-Offline Kimlikler: Siber Uzamda Anonim Kimlikler Dönemi

1993'te New Yorker dergisinde Peter Steiner imzalı yayımlanan bir karikatür, MUD'larla ve chat programlarıyla ortaya çıkan anonim kimlikler döneminin âdeta ikonu hâline gelmiştir. Karikatürde bir bilgisayar ekranı önünde duran köpek, diğer bir köpeğe şunu söylemektedir: "İnternette kimse senin bir köpek olduğunu bilmiyor." Bu yıllar, online kimliğin anonim olduğu dönemlerdir dolayısıyla siber uzamda

kimlik çalışmalarının da merkezî noktası bu anonimlik hususu olmuştur. Online kimliği akademik anlamda ilk kez soruşturuların başında, konuyla ilgili en fazla atıf alan isim olan Turkle gelir. Bilgisayarların ve internetin yeni yeni yaygınlaşma gösterdiği 1980'lerin başlarından itibaren konuyla ilgilenen Turkle oldukça erken sayılabilecek bir tarihte, 1984 yılında ilk baskısını yaptığı *The Second Self* adlı eserinde, gündelik hayata eklenme temayülü gösteren bilgisayarların, benliğin bir parçasının yansımaya da zihnin bir aynası şeklinde hareket ederek *ikinci bir benlik* rolünü aldığını belirtir. Ona göre iletişimde, ekonomide, politikada, sanatta yani hayatın hemen her alanında değişiklikler meydana getiren internet, bireylerin ilişki biçimlerini ve benlik algılarını da değiştirmiş; cinsiyet, ırk, sınıf ve kültür gibi gündelik hayatta oldukça önemli olan unsurları devre dışı bırakarak benliğin yeniden keşfi için toplumsal bir bölge hâline gelmiştir (Turkle, 2005, s. 20, 288). Turkle, yaklaşık on yıl sonra yayımlanan ve oldukça rağbet gören *Life on the Screen*'de ise MUD'larda oynayan kişilerin "kim gibi olmaya çalışırsan osun" düsturunca kendilerini istedikleri gibi sundukları için siber uzamda ki diğer kişilerle etkileşimleri sonucu yeni benlikler inşa ettiklerine dikkat çekmiştir. Ona göre MUD'ların anonimliği, insanlara kendi benlikleriyle oynama alanını o denli genişletmektedir ki benlik artık kaçınılmaz olarak çoklu ve akışkan hâle gelmektedir. Benliğin çoklulaşmasına ve akışkanlaşmasına en önemli örnek, bilgisayar ortamının sağladığı pencerelerdir (windows). Bir kullanıcının bilgisayarda pek çok pencere açarak farklı işler yapması durumunda onun benliği nereye gitmektedir? İşte Turkle, bu soruya, kişinin yaptığı her eylemin farklı pencerelerde farklı bağlamlara yerleştiğini bundan dolayı da aslında kişinin kimliğinin, pencerelere dağılmış varlığının toplamı olduğunu söyleyerek yanıt verir (Turkle, 1995, s. 12, 14).

Turkle'a göre *merkezsiz, akışkan, çizgisel olmayan ve belirsiz* gibi kelimelerle tavsif edebileceğimiz MUD kimlikleri ve yukarıda bahsi geçen pencere metaforu, Aydınlanma'dan bu yana süregelen Batı düşünme biçiminin ortaya çıkardığı klasik modernite görüşüne meydan okumaktadır. Zira kökleri çok daha eskiye dayanmakla birlikte Aydınlanma ve Bilimsel Devrimle billurlaşan modernist görüş, gerçekliğin lineer/çizgisel bir düzlemde ilerlediğini, akıl ve mantık ilkeleriyle sabitlendiğini, hiyerarşik bir yapısının bulunduğunu ve anlaşılabilir bir derinliğe sahip olduğunu varsayıyordu. Fakat ona göre artık kimliğin merkezî bir çekirdekten/özden oluştuğunu ve hayat boyu aynı şekilde kaldığını öne süren Erikson ile id (alt benlik), ego (benlik) ve süper egodan (üst benlik) oluşan üçlü bir kişilik tipolojisini savunan Freud'un düşüncelerinin çok uzağındayızdır. Çünkü kendi dönemlerinde rüyalar Freud'a, hayvanlar Darwin'e modernizmi test etmeleri için nasıl ilham verdiyse 1990'lardan itibaren gündelik hayata dâhil olan bilgisayar teknolojileri de postmodernizm konusunda bizlere aynı ilhamı vermektedir (Turkle, 1995, s. 17, 22). Bun-

dan dolayı modernist bir hesaplama kültüründen postmodernist bir simülasyon kültürüne geçtiğimizi kabullenmeliyiz. Bu simülasyon kültüründe, gerçek ile sanal, kişi ile bilgisayar ya da tekil benlik ile çoğul benlik arasındaki sınırlar belirsizleşmiştir. Örneğin, MUD ortamındaki bir oyuncu, rol deneyimleri sonucu kendisiyle karakteri arasında yoğun gelgitler yaşayarak, hangi etkileşimlerinin gerçek yaşamla (real life) ilintili olduğu konusunda tereddüde düşer. Zira Turkle'a göre, modernliğin klasik anlamda sorduğu *ben kimim* (Who am I?) sorusunu artık *biz kimiz* (Who am we?) şeklinde değiştirmemiz ve *ben çokum* (I am many) şeklinde cevaplamamız icap eder (Turkle, 1996, s. 149).

Siber uzamla ilgili ilk dönem çalışmalarda görüşleriyle dikkat çeken bir diğer teorisyen Mark Poster'dır. *The Second Media Age* (1995) başlıklı kitabında Aydınlanma'nın öne sürdüğü bütüncül, tam, tutarlı kimlik anlayışının çok köklü sorunlar barındırdığına vurgu yapan Poster'a göre özellikle elektronik dolayimli iletişim sistemleriyle birlikte görünür hâle gelen yeni bilgi akışı, bizim özne/kimlik algımızı ve topluma bakış açımızı bütünüyle değiştirmiştir. Çoklu kimlik oluşumunun bir süreç olduğuna işaret ederek değişime açık bir kimliği yücelten elektronik kültür, toplumsal şartların modern formlarını aşan ve postmodern toplum olasılığını güçlendiren bir mahiyete sahiptir. Zira bu kültür, bireylerin inşası sürecinde dilin önemine vurgu yapan, yazarı ve metni öldürerek okuyucuyu ön plana çıkartan ve göreceli otoriterliği benimseyen postyapısalcılık gibi teorilerden beslenmektedir. Dolayısıyla postmodern sanalliklerle irtibat kurmak durumunda kalan öznenin/benliğin dağılmış, çoklu ve esnek formlarına uygun şartlara kendimizi uyarlamamız gerekmektedir (Poster, 1995, s. 59, 93).

Postmodern kimliğe dair yapılan tartışmaların sosyal bilimler literatüründe yaygınlaşmasını sağlayan öncü isimlerden Bauman ise yeni başlangıçlar ve çoklu deneyimler yoluyla kimlik değişimini alışkanlık hâline getiren kişiler için internetin muazzam fırsatlar sunduğunu öne sürer. Ona göre, siber uzamda yapılan anlık bağlantılar, fiziksel ya da toplumsal olarak offline dünyada tahammül edilemez kimlikler meydana getirdiği için siber uzam kimlikleri *karnaval/şenlikli* kimlikler şeklinde adlandırılmalıdır. Bu şenlikli kimlikleri ortaya çıkartan şey, bireylerin siber uzamda ortama, bağlama ve anlık iletişim kurduğu kitleye göre kendi kimliklerini evirip çevirebilmeleridir (Bauman, 2017b, ss. 114-115). Bir zamanlar "ilahi varlık zincirinin ürünü" olarak görülen, "mezarın ötesine" kadar kalıcılığını devam ettireceği varsayılan kimlikler artık kısa ömürlü anlık oluşlarla ve bir seferliğe mahsus kurmacalarla yer değiştirebilmektedir (Bauman, 2011, ss. 278-279). Bu değişimin ardında yatan etmenler, modern dönemin kurguladığı görkemli çatının yıkılması sonucu

görünür hâle gelen kimlik inşa süreçlerinin kuralsızlaşması ve bireyselleşmesi, otoritenin dağılması ve değer mesajlarının çok sesli hâle gelmesiyle kimliğin evrensel erişimine şahit olunmasıdır. Bu denli parçalanmış ve otonom hâle gelen dünya, bu yüzden postmodern bir dünyadır (Bauman, 2011a, s. 158). Ona göre, postmodern dünyayla son derece uyumluluk arz eden siber uzamdaki online hayatlarımız ile gündelik offline hayatlarımız çift kutuplu bir mahiyet taşır. Zira her iki hayatımızın da kendi gerçeklik algısı ve kuralları vardır (Bauman ve Lyon, 2013, s. 44).

Siber uzamda ortaya çıkan kimliklerin görünür olduğu bir diğer alan olan online/sanal/dijital topluluklar, erken tarihlerden itibaren postmodern bir veçheden ele alınmaktadır. Rheingold'un ilk baskısı 1993 yılında yayımlanan *The Virtual Community* adlı kitabında kavramsallaşmış *sanal cemaat/topluluk* kavramı, çoğunlukla zamansız ve mekânsız bir ortam olan siber uzamda meydana gelen birliktelikler için kullanılmaktadır. Aynı yıl yayımlanan bir makalesinde Rheingold, insan ile teknolojinin kavşak noktasında oluştuğunu öne sürdüğü sanal topluluk kavramını; "birbirleriyle yüz yüze tanışan ya da tanışmayan ama bilgisayar ve ağlar aracılığıyla fikirlerini karşılıklı olarak paylaşan bir grup insan" şeklinde tanımlamaktadır (Rheingold, 1993, s. 58). Rheingold, Turkle ve Poster'la hemen hemen aynı dönemlerde MUD'lardan hareketle; "büyünün gerçek, kimliğin akışkan olduğu siber uzam kültürünün vahşi yanına hoş geldiniz" diyerek siber uzamdaki toplulukların postmodern kimlikler doğurduğunu ima etmektedir. Ona göre MUD'lar, vaktin eğlenceli geçirilebileceği, çeşitli araçların geliştirilebileceği, bilgilerin artırılabilirliği, karşılıklı laf oyunlarının yapılabilirliği ve hatta istenildiğinde karşı cins gibi davranılabileceği bedensiz bir uzam olarak kimliğin renkli görünümüne sahne olur. Yeni medya, nasıl zaman ve uzamla ilgili geleneksel algıları çözmüşse bilgisayar dolayımı etkileşimler de kimliğin sınırlarını çözmüş görünmektedir. Böylece siber uzam gramerinde maskelerin ve benlik ifşalarının yaygın olduğu birtakım yeni, yanlış, çoklu ya da keşfedilebilir kimlikler ortaya çıkar (Rheingold, 2000, s. 149, 152).

İlk dönem teorisyenlerinden Stone da sanal toplulukların ilk formlarından olan BBS ve Communitree gibi ağ ortamlarında yoğunlaştığı gözlemlerinden hareketle, fiziki uzamdan farklı olarak teknolojik uzamın modernitenin tekil kimlik zihniyetine başkaldırdığını ve kaçınılmaz olarak hiç de tutarlı olmayan çoklu bireysel ve toplumsal kimlikler ortaya çıkarttığını öne sürer (Stone, 1995, s. 42). Bunun en önemli sebebi, offline/"gerçek" dünyada tekil bir "persona"ya karşılık gelen "gerçek kimliğe" âdeta yapışık olan beden, siber uzamın anonim dünyasında bireyi terk etmesidir. Siber uzamın anonimliği, kullanıcının ırkı, yeterlilikleri, cinsiyeti gibi fiziki özelliklerini ve zihni koşullanmalarını kişi kendisini açığa vurmadığı sürece gizler. Böylece kimliğe atfedilen tekil, sınırlı, bilinçli ve rasyonel gibi sıfatlar,

teknolojiyle öznenin kompleks etkileşimi içerisinde dönüşüme uğramış ve artık özne, kaderi itibarıyla birbirinden olağanüstü derecede farklılaşan ifade biçimlerine, konum almalarına sahne olan kimlik oyunlarıyla karşı karşıya kalmıştır. Kimlik oyunlarının gerçekleştiği siber uzamın gerçeklikleriyle “gerçek dünya”nın gerçeklikleri birbirinden farklı olduğu için online ve offline hayatlar arasında belirgin bir ayrım söz konusudur (Stone, 1995, s. 73, 182).

Turkle, Poster, Rheingold, Stone ve Bauman gibi öne çıkan isimler üzerinden yürüttüğümüz siber uzam kimlikleri soruşturmasında göze çarpan temel husus, aralarında nüanslar bulunsa da hemen hepsinin ister birey bazında ister topluluk merkezinde olsun siber uzamdaki kimliklere postmodern nitelikler atfetmeleridir. Bu bakış açısının gerekçesi, siber uzamın offline dünyadan farklı, anonim bir dünya meydana getirdiğidir. Hakikaten de siber uzamın özellikle ilk formlarının en önemli özelliği, bireylerin fiziki özelliklerini farklı şekilde tanımlamaktan gerekli durumlarda karşı cinsiyet rollerine bürünebilmelerine kadar kendi kimliklerini kolayca manipüle edebilmelerine teşne bir ağ ortamı sunmasıdır. Bireylerin kendi kimlikleriyle tabiri caizse oynayabilmeleri, kimliğin tekil değil çoklu, bütüncül değil parçalı, merkezli değil merkezsiz, sabit değil oynak/devingen bir mahiyet taşıdığına yönelik postmodern iddiaların güçlenmesi durumunu ortaya çıkarmıştır. Bunun bir sonucu olarak bahsi geçen sosyal bilimciler ve onların takipçisi olan diğer pek çok isim, siber uzamı, postmodern kimlik yaklaşımıyla uyumluluk arz eden yeni benliklerin keşfedilebileceği ve deneyimlenebileceği bir mecra olarak görmüşlerdir. Dolayısıyla online-offline hayatlar üzerinde dikotomik bir ayrım tasavvur ederek, gündelik hayatın sınırlılıkları karşısında sınırsız bir özgürlük vaat ettiği vurgusu yapılan siber uzamda görünürleşen kimliklerin, bireylerin gündelik yaşamlarındaki kimliklerinden bütünüyle farklılaştığına yönelik demirlenmiş iddia, siber uzam kimlikleriyle ilgili çalışmaların en önemli atıf çerçevesini oluşturmuştur. Fakat siber uzam kimliklerinin anonim niteliği, bireylerin kendi isimleriyle katıldıkları arkadaşlık/evlilik sitelerinden itibaren gitgide azalma temayülü göstermiş ve sosyal medya ağlarıyla birlikte popülerliğini görece kaybetmiştir. Böylece siber uzamla ilgili yeni dönem çalışmalar, birey ve topluluk kimliklerinin online-offline dikotomisinden farklı bir perspektifte analiz edilip edilemeyeceğinin imkânlarını aramanın peşine düşmüştür.

Online ve Offline Uzamlarda Akışkan Kimlikler: Siber Uzam Kimliklerinde Yeni Dönem

Siber uzam kimlikleriyle ilgili yeni dönem çalışmalar, kimliğin anonimliği meselesine şüphyle yaklaşmanın bir sonucu olarak 1990'ların ortalarından itibaren

görünür hâle gelir. MUD'larla simgeleşen anonim kimlikler dönemi yine MUD temelli online chat ortamlarıyla birlikte yeni bir dönemece girer. MUD'larla benzer şekilde sadece metin temelli bir etkileşime imkân sağlayan BlueSky gibi yeni chat ortamları, öncelerden farklı olarak online-offline uzamlar arasındaki uzaklığı görece yakınlaştırmıştır. 1995 yılında Kaliforniya merkezli ortaya çıkan BlueSky adlı forum, bireylerin offline dünyadaki isimleriyle katılarak online uzam üzerinden *sosyal sermayelerini* genişletebilecekleri yeni bir tarz sunmuştur. Herkesin birbirini tanıdığı küçük bir grubun kendi aralarındaki offline etkileşimlerini siber uzama taşımalarıyla başlamış ve zamanla büyümüştür. Anonim kimliklerin ve rol yapma eylemlerinin hâkimiyeti altındaki MUD'larda bireyler, siber uzamı hayalî bir dünya olarak gördükleri için çoğunlukla offline kimliklerinden farklı kurgusal isimlerle var olurlarken, BlueSky kullanıcıları, karşılarındaki kişileri daha dürüst kabul etmekte ve dolayısıyla gündelik hayattaki kimliklerini oraya yansıtmaktadırlar. Zira kullanıcılara, offline dünyada sıklıkla kullandıkları mail adreslerini profillerinde paylaşma imkânı veren BlueSky, online etkileşimleri MUD'ların pek çok türünde yaygınca gözükten hoşça vakit geçirmenin ötesine geçirmiş ve gündelik hayattaki tanışmalarını artırabilecekleri bir online uzam ortamına kapı aralamıştır.

Siber uzam kimliklerinin anonimlikten uzaklaşmasına bir diğer örnek olarak internetteki flört/arkadaşlık siteleri gösterilir. Kökensel izleri daha eskiye dayanmakla birlikte 1995 yılında internet kullanıcılarına ücretsiz olarak sunulan Match.com, günümüzde sayıları artan ve popülerliğini hâlen koruyan pek çok flört/evlilik sitesinin ve uygulamasının atası konumundadır. Kullanıcıların; yaş, cinsiyet, yaşadığı yer ve fiziki özellikler gibi bilgiler eşliğinde üyelik oluşturdukları, diğer üyelerin profillerini takip edebildikleri, arzu ettikleri kişilerle anlık online yazışabildikleri, yüz yüze görüşmek için ortak tarih ve yer belirleyebildikleri bu chat sitesi, bireylerin fütursuz hareket edebildikleri MUD ortamlarından daha farklı bir siber uzam ortamı temin etmiştir. Zira burada asıl gaye, yalnızca online niteliği haiz olan bir ilişkiyi sürdürmekten çok offline hayatta devam ettirilecek sosyal bir ilişki tesis etmektir. Bu bağlamda flört/arkadaşlık sitelerine odaklanan bazı araştırmacılar, kimliklerin siber uzamda aldığı yeni görünümünün izini sürmüşlerdir.

Online kimliklerin, offline bedenli kimliklerden, offline yaşantılardan, offline dünyanın bireyde bıraktığı etkilerden bütünüyle farklılaşmasının çok da imkân dâhilinde olmadığına vurgu yapan Michael Hardey, online uzamı, offline dünyanın bir nevi örtüsü/çerçevesi şeklinde görmüştür. İnternetin offline ihtiyaçları giderme gibi önemli bir işlevi bulunduğundan, evlilik sitelerinde üyelik oluşturan kullanıcılar, offline dünyadaki ilişkilerini düzenlemek ve güvенеbileceği kişilere ulaşmak amacındadırlar. Bu bakımdan ona göre MUD'ların aksine evlilik sitelerinde oluşan kim-

likler, gerçek dışı ya da fantastik değil offline hayatla oldukça örtüşen kimliklerdir (Hardey, 2002, ss. 581-583). Zhao ve arkadaşları ise evlilik sitelerinin MUD'lardan ve chat odalarından farklı olarak cinsiyet, yaşanılan bölge, meslek, fiziki özellikler gibi birtakım bilgilerin paylaşılması gerektirdiğine işaret eder. Bu sitelerde yer alan bir kullanıcının diğer bir üyeye karşılıklı olarak görüşebilme beklentisi ya da ihtimali, onun daha dürüst davranmasını dolayısıyla *gerçek benliği* ile *ideal benlikleri* arasındaki farklılıkları görece azaltmasını zorunlu kılar (Zhao vd., 2008, s. 1819).

Online sosyal hayatın hiçbir yönünün kimlik kadar dikkat çekmediğine değinen Baym ise siber uzam kimlikleriyle ilgili tartışmalara MUD üzerinden dâhil olur. Baym, kimlik tartışmalarının merkezî unsuru hâline gelen MUD'ların hiç de bu rolünü taşıyabilecek çapta yaygın olmadığını öne sürer. Amerika'nın en gözde ve kabul gören merkezi Pew Research Center'ın yaptığı araştırmaya göre, pek çok alt türe ayrıldığı ve araştırmalara konu olduğu 1990'lı yılların ortalarında dahi Amerikalı internet kullanıcılarının yalnızca %28'inin MUD'lardaki online tartışma gruplarına katıldığı ifade edilmektedir. Aynı tarihlerde %91'inin maili, %45'inin de anlık mesajlaşmayı kullanıldığı düşünülürse MUD'ların tipik online etkileşim sahaları olarak görülmesi oldukça ilginçtir. P. Curtis'in (1997) ve M. R. Parks ile L. D. Roberts'in (1998) MUD'larla ilgili yaptığı araştırmalara da atıfta bulunan Baym, LambdaMOO gibi en yaygın MUD ortamlarında dahi kimliklerin kasıtlı olarak çarpıtılmasının ve karşı cinste kendini sunma durumunun hiç de genele şamil edilemeyeceğini belirtmiştir. Bu bakımdan ona göre ilk dönem internet ortamlarıyla ilgili yaygın kabulün aksine online ve offline dünyaları etkileşime açık uzamlar olarak tanımak makul görünmektedir. Zira bireylerin gündelik hayatta tanıdığı insanları online uzamdaki ağlarına dâhil etmeleri ve offline kimliklerine oldukça yakın online kimlikler inşa etmeleri mümkündür (Baym, 2002, ss. 67-68; 2010, s. 121).

Online ve offline uzamları ayrı ayrı olarak kabul etmek Jurgenson'a göre (2011), *dijital düalizm* problemini doğurmuştur. Dijital düalizmin peşinden giden araştırmacılar, dijital dünyanın sanal ve ikincil, fiziki dünyanın ise gerçek ve birincil olduğuna inanmışlardır. Jurgenson (2010), her iki uzamın özellikle sosyal medya ağlarıyla birlikte birbiri içerisine geçtiğini öne sürerek bunları ayrı *artırılmış gerçeklik* (augmented reality) sahaları olarak görür. Dijital dünyanın fiziki dünya üzerindeki etkinliğini tanımlamak anlamında kullanılan artırılmış gerçeklik kavramı, iki dünya arasındaki çizgilerin gittikçe birbirine yakınlaşmakta olduğuna imada bulunur. Bunun sebebi, internetin, yaygın şekilde tanımlandığı gibi "sanal" olmamasıdır. Jurgenson'a (2015) göre, siber uzama yönelik radikal ütopyik ve distopyik yaklaşım biçimlerinin her ikisi de problemlidir. Bu noktada online dünyayı heyecanla

karşılamanın nasıl olumsuz tarafları varsa offline dünyayı alabildiğine fetişleştir-mek de o denli yanlıştır. Yaşadığımız dünyada online ve offline uzamlar artık geri dönüşü mümkün olmayacak şekilde iç içe geçmiştir. Jurgenson, bu yaklaşımıyla aslında siber uzamın gün yüzüne çıkmadığı tarihsel dönemlere ve toplumsal yapı-lara nostaljik bir özlem duymanın da teknolojinin gelişime bağlı olarak önümüzde-ki on yıllarda yaşam pratiklerimizin bütünüyle siber hâle gelerek gündelik/offline hayatın bütünüyle ortadan kalkacağına yönelik kehanette bulunmanın da hatalı olacağını vurgulamış olur. Castells (2013, s. 497) de günümüz dünyasını açıkla-mak bakımından sanal gerçeklik tabiri yerine gerçek sanallık kavramsallaştırmasını önermiş ve siber uzama hayalî olmayan, diğer insanlarla irtibata geçtiğimiz ve bil-gileri yeniden organize edebileceğimiz bir gündelik hayat pratiği şeklinde bakarak sanal/online dünyanın, offline gerçeklikler dünyasının bir yönünü oluşturduğunu öne sürmüştür. Bu görüşlerden hareketle online-offline kimliklerimize dikotomik bir bakış açısından ziyade birbirlerini tamamlayan süreçler olarak yaklaşmak, içeri-sinde yaşadığımız dünyayı anlamak bakımından daha yerinde olacaktır.

Dinin Dijital Hâlleri: Siber Uzam Aynasında Din

Bilgisayar ağlarıyla dinin yollarının ilk kez kesiştiği dönem, henüz internetin dünya genelinde yaygınlaşmadığı 1970’li yılların sonlarına rastlar. Christensen ve Randy Suess tarafından 1978 yılında Chicago merkezli olarak hayata geçirilen BBS (Bulle-tin Board System/Bilgisayarlı Bilgi Sistemi), siber uzamda dinî fikir ve kanaatlerin paylaşıldığı ve tartışıldığı ilk mecra olma özelliğini taşır. Bir BBS türü olarak Com-muniTree adıyla Santa Cruz’da doğan ve sonraki tarihlerde ORIGINS adını alan fo-rum sitesi, “create your own religion/kendi dinini yarat” tartışma başlığı altında, kullanıcıların kendi dinlerini çeşitli argümanlarla diğer kişilere sundukları, dinin sahasına giren çeşitli konuları tartıştıkları önemli bir platform hâline gelmiştir (Rheingold, 2000, ss. 135-136). ORIGINS, hemen her dine mensup kullanıcıların herhangi bir sınırlama olmaksızın din hakkında fikirlerini rahatlıkla yazabilmesine alan açmış böylelikle din, metin temelli siber uzamın büyüdü dünyasında kalıcı yu-vasını inşa etmeye başlamıştır.

Siber uzamdaki online dinî eylemler, tartışmaların konu bazlı “haber grupları” şeklinde kategorilere/bölgelere ayrıldığı, böylelikle spesifik başlıklarda görüşlerin daha ayrıntılı şekilde paylaşılabilirdiği USENET sistemiyle devam etmiştir (Helland, 2007, s. 958). USENET üzerindeki dinî içerikli ilk tartışma grubu olarak 1983’te or-taya çıkan *net.religion*, BBS ortamlarına kıyasla daha popüler hâle gelmiş ve böyle-

likle siber uzamda din, alt.philosophy, alt.religion, soc.culture, soc.religion ve talk.religion gibi çeşitli alt gruplar içerisinde daha derin bir bağlamda felsefi ve ahlaki meselelere eklenmeye başlamıştır (Campbell, 2006, s. 4; Haberli, 2014, ss. 43-44). Dinî içerikli tartışmalar konusunda USENET'in günümüzde internet olarak adlandırdığımız Web (World Wide Web) sisteminin geliştirildiği 1991 yılına kadar popülerliğini kaybetmediği anlaşılmaktadır. Web'in ortaya çıkışını müteakiben kullanıcıların hem tartışma forumları hem de e-mail listeleri üzerinden karşılıklı etkileşime geçmeleri sebebiyle bireylerin ve grupların tele-varoluşlarının yoğunlaşması, siber uzam ortamlarında dinin görünürlük sahasını genişletmiştir. Böylece internet ve din etkileşimi, disiplinler arası yeni bir büyük başlık olarak özellikle 1990'lardan itibaren artan biçimde sosyal bilim çalışmalarına konu olmuştur.

Kutsallık-Sekülerlik Sarkacında İnternet ve Din Çalışmalarının Serüveni

İnternet ve dine yönelik ilk akademik ilgi S. O'Leary ve B. Brasher'in "The Unkown God of the Internet" (1996) ve yine O'Leary'nin "Cyberspace as Sacred Space" (1996) başlıklı makaleleriyle başlamıştır. Bunlardan ilki, dinin online ortamlarda nasıl sunulduyuyla ilgili temel bir arka plan oluştururken bir kilometre taşı olarak kabul edilen ikinci çalışma, online ritüellerin mümkün olduğunu ve kullanıcıların kendi dinî anlayışlarını online ortamlara aktarabileceğini imlemektedir (O'Leary, 1996, s. 804). Bu iki çalışma, internet ile din etkileşimini araştırmaya yönelik kişiler için önemli bir başlangıç noktası teşkil etmiştir. R. Schroeder ve arkadaşlarının (1998) MUD ortamlarındaki dua pratikleri üzerinden online ve offline dinî eylemler arasındaki bağlantı noktalarını soruşturan makaleleri, Pew İnternet ve Amerikan Hayat Projesi tarafından üstlenilen ve internetin dinî amaçla kullanımıyla ilgili deneysel kanıtlar ortaya koyan *Wired Churches, Wired Temples* (Larsen, 2000) ve *CyberFatih* (Larsen, 2001) adlı çalışmalar ve Baym'ın (2005) dikkat çekici yeni bir alan olarak online dinin internet çalışmaları içerisinde sistematik hâle gelmeye başladığıyla ilgili makalesi, siber uzam ve dinin kesişim alanlarına yoğunlaşan pek çok çalışma içerisinde ön plana çıkmaktadır. 2000'li yıllarla birlikte siber uzam ve din ilişkisinin daha fazla ilgiye mazhar olduğu ve artık yeni doğmuş bir bebek hüviyetinden yavaş yavaş sıyrıldığı görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak bu tarihlerden itibaren konuya ilgi duyan pek çok araştırmacının çalışmalarının editöryal eserler içerisinde bir araya getirildiği gözlemlenmektedir.

Bunlardan ilki, Hadden ve Cowan'ın (2000) editörlüğünü üstlendikleri çalışmadır. Sonraki dönemlerde alanda kalıcı hâle gelecek pek çok makaleye yer veren

bu eserde temel olarak siber uzam sosyolojisinin ve online dinin dikkat çekici yepyeni bir alan olduğuna vurgu yapılmaktadır. Dawson ve Cowan'ın (2004) editörlük yaptıkları ikinci önemli eser ise siber uzamda din konusuyla ilgili yürütülen çalışmaların ütopyik ve distopyik dikotomisi penceresinden üretildiğine ve dinin, online uzamda nasıl pratiğe döküleceğine yönelik dikkatlerin yoğunlaştırılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Hojsgaard ve Warburg'un (2005) editör olarak yer aldıkları üçüncü nitelikli çalışma ise 2001 yılında Kopenhag Üniversitesi'nde "Religion and Computer-Mediated Communication" başlıklı uluslararası konferansta sunulan tebliğlerin sistematik şekilde bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Siber uzam ve din ilişkisine dair temel metinlerin yer aldığı bu derlemenin en dikkat çekici tarafı, editörlerin çalışmaya yazdıkları "giriş" kısmı olmuştur. Hojsgaard ve Warburg, bu kısa giriş yazılarında internet ve din üzerine yapılmış olan akademik çalışmalarını *üç dalga* hâlinde sınıflayan özlü bir tipoloji sunarlar. Hangi araştırma sorularının sorulduğu, odak noktalarının hangi saiklerle belirlendiği gibi hususların söz konusu *dalgaların* kategorizasyonunda ön plana çıktığı görülür. Bu üç dalganın ilerleme seyri aslında bir bakıma sorulan sorulardan kullanılan metotlara, takip edilen konu başlıklarından varılan sonuçlara kadar internet çalışmalarının genel manadaki gelişim serüvenini de göstermektedir (Campbell, 2011, ss. 233-234).

İlk dalga çalışmalarına baktığımızda onların genellikle deskriptif bir tarzda online dinî pratiği belirlemeye ve tanımlamaya yöneldiği görülür. Bu çalışmalar, araştırmacıların internette dolaşarak online sosyal pratikleri keşfetme peşinde oldukları ilk dönem bilgisayar dolayımı ile iletişim çalışmalarıyla benzerlik arz eder. İnternet çalışmalarının erken dönemlerinde online uzamla ilgili *kim, ne, nerede ve ne zaman* sorularının sorulması gibi internet ve din üzerine yapılan ilk çalışmalarda da online dini keşfetme, kavramsallaştırma ve kimlik, topluluk gibi ilişkisellikler içerisinde ona bir konum tayin etme gayreti göze çarpar. Hojsgaard ve Warburg'a göre 2000'li yıllarla başlayan *ikinci dalga* çalışmaları ise bilgisayar teknolojilerine verilen önemi ihmal etmemekle birlikte bunu öncekine nazaran daha gerçekçi bir çerçeveye oturtmaktadır. Zira bu dönemde araştırmacılar, siber uzamda olup biten şeylerin yalnızca teknoloji eliyle tek taraflı gerçekleşmediğini, insan faktörünün önem taşıdığını ve dolayısıyla online dinî ifadeleri kullanarak yeni formlar meydana getirenlerin bizzat bireyler olduğunu fark etmeye başlamışlardır (Campbell, 2011, ss. 234-236). İlk dalga çalışmalarına yönelik eleştirel yazılar, Helland (2000), MacWilliams (2002), Maxwell (2002) ve Hojsgaard (2005) gibi isimlerin makaleleri, ikinci dalga kapsamına giren çalışmalar olarak zikredilebilir. Bunlar içerisinde medya ve din alanında en fazla yankı uyandıran ve sonraki dönemlerde bir atıf çerçevesi olarak kullanılan çalışma ise Helland'ın (2000) *religion online* ve *online religion* arasında

yaptığı ayrıma² yer verdiği makale olmuştur. Hojsgaard ve Warburg *üçüncü dalga* çalışmaları olarak, kendi derlemelerinde yer alan makalelere işaret ederler. Onlara göre bu derlemenin önemi, farklı arka planlara sahip farklı metodolojik tercihleri bulunan çeşitli disiplinlerden araştırmacıları bir araya toplayarak internet ve din alanının akademik anlamda sistematikleşmesine ve ilerlemesine doğrudan katkıda bulunmasıdır (Hojsgaard, 2005, ss. 2-9).

Literatürde kendisine önemli bir yer edinen bu *üç dalga* çalışmalarına Campbell ve Lövheim (2011) yayımladıkları ortak bir makalede *dördüncü dalgayı* ilave ederler. Onlara göre, internet ve din üzerine yapılan erken dönem çalışmalarında ön planda olan pek çok tartışma hususu, günümüzde önemini büyük ölçüde kaybetmiştir. Siber uzam ortamlarının zihin dünyamıza ve gündelik hayatımıza daha yoğun şekilde dahil olduğu günümüzde online-offline bağlamlar ve bu bağlamlar arası geçişkenlikler önem kazanmıştır. Kimliğin, topluluğun, ritüelin online görünümlerinin yaygınlık kazanması ve bunların dinî unsurlarla bezenmesi, online ve offline uzamlar arasında karşılıklı bir okuma yapma gerekliliğini ortaya çıkarmıştır (Campbell ve Lövheim, 2011, s. 1093).

Siber uzam ve din ile ilgili yapılan çalışmalarda bu iki kavramın mahiyetlerinin ne olduğu ve hangi arka planlara yaslandığı tartışma hususlarının kahir ekseriyetle sekülerlik-kutsallık dilemması üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Bir araç, ortam ya da uzam olarak internet, modern düşüncenin beraberinde getirdiği teknolojinin bir ürünü ise tabiatı itibarıyla seküler bir içeriğe ve işleyişe mi sahiptir? Yine modern dünyanın uzunca bir zaman süre boyunca pek de dikkate almadığı bir fenomen olan din, nasıl olur da teknolojinin ilerleyişiyle ortaya çıkan internette kendisine bir yer-yurt edinme arayışına girer? Teknoloji, bireyleri ve toplumları kaçınılmaz olarak sekülerleştirir mi? Online/sanal uzam özü itibarıyla *seküler* midir yoksa *kutsal* mıdır? Online uzam eğer kutsal olarak tanımlanacaksa profan olanla kutsal olanın ayrımı nasıl yapılacaktır (Brasher, 2001, s. 42)? Aracın (teknoloji/internet) seküler bir mahiyet taşıması, kutsal olanla mesafe koymayı mı gerektirmek-

2 Helland (2000, ss. 207-214), *religion online* ve *online religion* ayrımını online dinî katılımın niteliğini belirlemek ve çeşitlerini ortaya koymak maksadıyla yaptığını belirtmiştir. Ona göre *religion online*, dinin internet üzerinden tek yönlü olarak kaynaktan hedef kitleye aktarılmasını imlemektedir. Bu bağlamda herhangi bir dinin öğretileriyle ilgili bilgilerin sunulduğu ya da bir mezhebin, dinî grubun tanıtımının yapıldığı web siteleri *religion online* kapsamına girmektedir. Siber uzamın interaktif bir ortam (medium) oluşturduğunu vurgulayan *online religion* ise katılımcılara geleneksel dinî aktarım biçiminin dışında bir alan sunmaktadır. Kullanıcılar bu tarz web sitelerinde forumlar ve chat ortamları aracılığıyla dinî konularda karşılıklı olarak düşüncelerini paylaşmakta, gerektiğinde tartışmalar yapmakta dolayısıyla oldukça aktif bir öğrenme sürecine dâhil olmaktadır.

tedir? Seküler alanı dinî/kutsal alanın bir unsuru hâline getirmek ne oranda mümkündür? Kutsalın seküler araçta görünür olması, onun kutsallığına bir halel getirir mi? Campbell'ın da vurguladığı gibi kutsal ile profan olanın bir kompozisyonu olarak dünyayı algılayan geleneksel dinlerde öğretiler, genel itibarıyla kutsal olanla irtibata geçmenin tavsiye edilmesi ve seküler/profan olandan mümkün olduğunca uzak kalınması yönündedir. Bu bakımdan pek çok muhafazakâr dinî grup için dinî bir hayat tarzı ancak modern ve seküler hayatın reddedilmesiyle mümkün olabilir. Çünkü modern ve seküler dünyanın bir sembolü olarak görülen teknoloji, insanları bilinçli olarak dinî/manevi hayattan koparma niyetini taşımaktadır. Bu bakımdan kendine has dil, yazı, fotoğraf ve resim gibi içerikleriyle internet, dindar kullanıcıların kabullenemeyeceği ve yer almaktan imtina edeceği bir alan olarak karşımıza çıkar. Fakat hikâye yalnızca bundan ibaret değildir. Bu görüşün karşısında yer alan bazı dinî gruplara göre ise teknoloji ve internet, en nihayetinde Tanrı'nın yarattığı dünyanın bir parçasıdır. Bu yönüyle mahiyet olarak seküler bir niteliğe sahip olsa da seküler alanı dinîleştirilenin/manevileştirilenin kendine has imkânları ve dinamikleri keşfedilebilir (Campbell, 2005, ss. 5-8).

Campbell, sekülerlik-kutsallık sarkacında ilerleyen bu tartışmaları daha anlaşılır hâle getiren dörtlü bir söylem tasnifi sunar. Bunlardan ilki, interneti, dinî tecrübeyle olanak sağlayan spiritüel bir ortam olarak ele almaktadır. Bu söylemde içkin olan şey, teknolojinin bizatihi kendisinin, manevi/dinî dünyanın bir uzantısı olduğudur. İkinci söylem, interneti, dinî kullanıma (sacramental space) uygun kutsal bir uzam olarak tavsif etmektedir. İlkinden farklılaştığı yer, internetin kendisinin kutsal olduğunu öne sürmemesidir. Yani kutsallık, internet teknolojisinde gömülü olmamakla birlikte insanların birtakım ritüelleri yerine getirerek orayı kutsal bir uzama dönüştürmeleri mümkündür. Üçüncü söylem, internete, dinî ya da dinî pratiği sürdürmeye çalışan bir araç olarak yaklaşır. Buna göre nötr bir doğası olan internet, diğer teknoloji unsurları gibi tasarlayıcıların ve kullanıcıların arzularına bağlı olarak seküler ya da kutsal amaçlara uygun şekilde uyarlanabilir. Dördüncü söylem ise internete, dinî hayatı onaylayan bir teknoloji gözüyle bakar. İnsanların inançlarını ve dinî yaşantılarını onaylatmak amacıyla da interneti kullanabileceğini öne süren bu söylemde vurgu, zaman, mekân ve diğer bazı sınırlılıklardan dolayı birbirlerinden çok uzaklarda yaşayan aynı din müntesiplerinin internet sayesinde birbirleriyle irtibatlarını yoğunlaştırabilecekleri üzerinedir. Bu yönüyle son söylem, dinin, siber uzam ortamlarında pratiğe dökülebileceği ve dindarların kendi inanç grupları arasında online birliktelikler oluşturabileceği imasını taşımaktadır. İnternetin *dinî kimlikleri desteklediği* anlatısı üzerine inşa edilen söz konusu söyleme göre, offline dinî kimliklerin oluşturulması, sürdürülmesi ve pekiştirilmesinde

siber uzam açık bir rol üstlenebilmektedir. (Campbell, 2005, ss. 9-14). Online dinî kimliği, offline dinî kimliğin bir tamamlayıcısı/devamı şeklinde düşünmek ise bizi siber uzamın da manevileştirilebileceği, kutsal hâle getirilebileceği fikrine götürür. Böylece dijital/online din, offline dinin farklı bir tezahürü ve deneyimlenme alanı olarak karşımıza çıkar.

Siber Uzamın Kutsallaştırılması: Dijital/Online Din

Siber uzamın kutsallaştırılması, teknolojinin arka planındaki seküler dayanağa al-dırış etmeden internetin dinî niyet ve amaçlarla kullanılabilceği, dinî kimliklerin inşası ve pratiği için yeni bir saha olabileceği fikrini ima eder. Campbell'ın da işaret ettiği gibi internetin dinî amaçlar için bir uzam olarak kullanılması, din dilini ve dinin içeriğiyle yüklü bir söylemi pratiğe döken teknoloji olarak interneti çerçeveleme sürecidir. Bu çerçeveleme süreci aynı zamanda internetin günümüzde ortaya çıkarttığı dijital kültür içerisinde dine bir konum tayin etme, ona rol ya da roller atfetme çabasına karşılık gelir. Dinin siber uzamda yer alması gerektiğine yönelik böyle bir yaklaşım, internetin, insanların kendi dinî hayatlarına ritim katacak, onların kutsal- la etkileşimini pekiştirecek birtakım aktivitelere alan açtığı anlayışını ortaya çıkartır (Campbell, 2005, s. 2, 21). Bu amaçla insanlar, vahiy kaynaklı dinlerden yeni kült hareketlerine kadar benimsedikleri dinle ilgili bilgilerini artırmak ya da sanal bir dinî topluluk inşa etmek için internetin dinamik yapısından faydalanmaktadırlar. Dolayısıyla inançlarını yayma, kendisi gibi inanan insanlarla tanışarak sosyal sermayelerini artırma, bazı tartışmalı hususlarda karşılıklı görüş alışverişinde bulunma, bazı dinî ritüelleri sanal mecralarda yerine getirme gibi pek çok amaç için siber uzamı kullanan insanlar, orayı dinî yaşamlarının bir parçası hâline getirmişlerdir. Böylece ortaya çıkışından bu yana siber uzamın aşama aşama kutsalla iç içe hâle gelmesi, kaçınılmaz olarak dinin dijitalleşmesi sonucunu ortaya çıkartmıştır.

Online ya da *dijital din*, kısaca dinin dijital medya ve kültür aracılığıyla ortaya çıkan yeni formlar içerisinde inşa edilmesine denir. Dijital din yalnızca online olarak pratiğe dökülen dine basitçe referansta bulunmamakta aynı zamanda dijital medyanın ve uzamların dinî pratiği nasıl şekillendirdiğine ve dinî pratik tarafından nasıl şekillendirildiğine dönük işaretler vermektedir (Campbell, 2013, s. 1, 3). *Dijital din* isimlendirmesi, 2010'lardan sonra birtakım konferanslar, sempozyumlar ve araştırma merkezlerinin çalışmaları aracılığıyla dillendirilmeye başlanmış, Campbell'ın *Digital Religion* adlı editörlük çalışmasıyla kalıcı hâle gelmiştir. Campbell'a göre *dijital din* adlandırmasının *siber din* ve *sanal din* kavramlarına kıyasla en önemli farkı, online dinî pratikleri offline dinî pratiklerle, online uzamla offline dünyayı

birbirine bağlayan bir köprü şeklinde düşünmeye olanak sağlamasıdır. Bu bakımdan dijital din kavramı, dijital teknolojinin ve kültürün kendine özgü karakterinin dinî inançları ve pratikleri şekillendirdiği kadar dinlerin de günümüz dünyasına eklenmek için yeni medya bağlamlarında yer etme arayışında olduğu fikrine de referansta bulunmaktadır (Campbell, 2013, s. 4; 2017, s. 17). Dolayısıyla “dijital din” kavramındaki “din”, geleneksel karşılığındaki gibi sabit, sınırları keskin bir mahiyete sahip olmaktan çok devingen ve *akışkan* bir yapı görünümündedir. Dijital dinin bu özelliğinden dolayı Hoover ve Echchaibi (2014, s. 4), dijital ve din kelimelerinin yerleri ve vurgusu değiştirilerek kavramın *dinî dijital (the religious digital)* şeklinde de ifade edilebileceğini belirtirler. O hâlde dinin dijitalleşerek online pratiğe dökülmesi sürecinde yani dinin offline dünyadan online uzama intikalinde görünür hâle gelen kritik alanlara ve bu alanları irdelemeye yönelik araştırmacıların ilgi duydukları temel temalara değinmek gerekecektir.

Dijital/Online Din Pratiğindeki Temel Temalar

Dijital medya ve din araştırmaları, epistemik ve metodik temelleri sistemleşme temayülünde olan ve bilhassa ülkemiz özelinde önemi gittikçe anlaşılan özgün bir araştırma sahası hüviyetindedir. Ona bu özgünlüğü veren, iletişim ve etkileşim ağının offline bağlamlardan ziyade online uzamda farklı renk ve tonlarda görünür olmasıdır. Sosyal bilimlerde uzunca bir süre gelenek-modernite gerilim hatları üzerinden tartışılan din fenomeni, modern bilimin doğurduğu teknolojinin somut çıktılarından biri olan dijital kültüre bilhassa son otuz-kırk yıldan bu yana aşama aşama eklenmektedir. Siber uzam elbette erken dönem çalışmalarında savunulmanın aksine gündelik hayattan yani insandan ve toplumdandan tamamen soyutlanmış bir unsur değildir. Bununla birlikte dijital kültürün ve onun akıllı telefonlar aracılığıyla hayatımızı çevreleyen uzantılarının offline yaşantılarımızı değiştirmedeğini söylemek de pek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla kimliğin ve topluluğun hikâyesiyle benzer şekilde dinin de offline biçiminden online uzama intikalinde birtakım bağlam değişiklikleri yaşaması doğaldır. Örneğin, günümüzde dinî bilgilenme kaynaklarının ve yollarının değişmesi, internet ortamındaki dinî bilginin otantikliğinden/doğruluğundan o bilgiyi yazan/sunan kişilerin dinî anlamda ne kadar otorite sahibi olduğuna kadar bir dizi sorunu karşımıza çıkarmaktadır. Bu bağlamda siber uzam ve din üzerine yapılan çalışmalarda ön plana çıkan beş kritik temaya (dinî bilginin imkânı ve otantikliği, otorite, ritüel, topluluk ve dinî kimlik) değinmek önemli gözükmektedir.

Siber uzamda dinî bilginin imkânı ve otantikliği: Gündelik hayatın henüz dijitalleşmediği dönemlerde dinî bilgiyi öğrenmek, belli bir zaman ve mekânda bedenlen

var olmak ve karşıdaki kişilerle yüz yüze iletişime geçmek suretiyle mümkün olmaktadır. Siber uzamın zaman-mekân kısıtlamasını ortadan kaldırışı ve metin/yazı temelli bir dünya sunması, dinî bilgiyi öğrenme ve öğretme hususunda iletişim sürecinin olmazsa olmaz unsurları olan kaynak, mesaj ve alıcının özelliklerinde değişimlere sebebiyet vermektedir. Bu bağlamda dinî bilginin siber uzamda dolaşıma girmesi, o bilginin muhatabını yani alıcısını muğlaklaştırmakta ya da herkes yapmaktadır. Örneğin, bir forum sitesinde yer alan fetvalardan hangi insanlar yararlanmaktadır? Bu sitelerde hem kaynak hem de alıcı konumunda olan insanların din konusundaki eğitim düzeyleri ne seviyededir? Bu mesaja muhatap olan kişiler, bu bilgiye ne kadar ihtiyaç duymaktadırlar? Bu ve benzeri soruların ortaya çıkmasının altında dinî bilginin siber uzamda sunulmasında ya da dinin orada tebliğ edilmesinde hedef kitlenin kestirilememesi yatmaktadır. Zira yüz yüze etkileşim anında daha derinden aşına olunan bağlam meselesinin dijital ortamlarda ortadan kalkma gibi bir tehlikesi vardır. Bağlamın ortadan kalkmasının bir sonucu olarak dinî açıdan tartışmalı bir hususun konu edildiği herhangi bir televizyon programında ya da video kaydında cümlelerin öncesi ve sonrasının kesilmesi sonucu oluşturulan kısa bir kayıt kesiti toplumsal infiale sebep olabilmektedir. Dolayısıyla dinî bilginin bağlamından koparılmadan alıcısına ulaştırılması son derece önem arz etmektedir.

Siber âlemde herkesin her an her türlü bilgiye ulaşabilmesi, bunlar hakkında yorum yapabilmesi, her şeyden önce dinî bilgiye ulaşma yani dinî bilginin otantikliği sorununu doğurmuştur. Dini içerikli web sitelerinin günden güne artış kaydetmesi bu problemi ortadan kaldırmamış bilakis daha da artırmıştır. Toplumumuz genelinde arama motorlarında karşımıza çıkan web sitelerinin hangi dinî gruplara, kurum ve kuruluşlara ait olduğu ya da bunların kurucularının hangi dinî zihniyette olduğu hakkında fikir sahibi olunmadan oradaki dinî bilgileri ya da dinî içerikli görselleri kullanıp dolaşıma sokma gibi yaygın bir alışkanlık göze çarpmaktadır. Dini konularda oldukça istifadeye açık bir görünüme sahip olmasına rağmen farklı odaklar tarafından yönlendirilen, fonlanan, hassas dinî mevzuları alevlendiren ya da dinin temeli sayılabilecek hususları kasıtlı olarak çarpıtın web siteleri de olabilmektedir. Diğer yandan dinin siber uzamda açık bir pazar hâline getirilmesine ve maddi heveslerle kitlelerin manipüle edilmesine de günümüzde sıkça rastlanılmaktadır (Campbell ve Lövheim, 2011, s. 1089). Konunun geniş uzanımları ve açılımları olmakla birlikte kısaca ifade etmek gerekirse; “dinî bilgiye konu olan husus, o dinin hangi temel kaynağına referansla sunulmaktadır?” “Kaynak konumundaki kişi bu konuda ne kadar bilgiye ve donanıma sahiptir?” “İnternette ulaşılan dinî bir içeriği kim, niçin, hangi amaçla ve hangi kaynağına dayanarak oluşturmuştur?” gibi sorular, dinî bilginin otantikliği ve güven duyulabilirliği ile ilgili cevaplanması gereken hususların başında gelmektedir.

Siber uzamda dinî otorite: Dinin dijitalleşmesi ve siber uzamda pratiğe dökülmesinde irdelenmesi gereken bir başka tema, dinî otoritedir. Dinî otorite çoğunlukla sistemlere, rollere ve üstün nitelikleri haiz olduğu düşünülen birtakım kişilere referansta bulunur. Siber uzamdaki dinî otorite meselesi ise daha girift bir mahiyete sahiptir. Campbell'ın vurguladığı gibi, online dinî ortamlarda otoritenin kimde olduğu konusu muğlaktır. İnternetin geleneksel otoriteyi dönüştürdüğünü ya da ona meydan okuduğunu söylemek yeterli değildir. Zira ilginç bir şekilde internet bir yandan geleneksel dinî anlayışların ya da dinî grupların otoritesini sürdürmesi bakımından büyük bir tehdit oluştururken diğer yandan da bunların muhafazası için önemli bir imkân olarak görülmektedir. Bu bakımdan ortodoks dinî kurumların otoritesini ciddi manada sarsan internet aynı zamanda bu kurumların ve otorite yapılarının sahiplendiği bir araç olarak göze çarpmaktadır (Campbell, 2006, s. 16). Campbell'a göre internette dört otorite katmanı belirmektedir; dinî hiyerarşi, dinî yapı, ideoloji ve metin. Dijital kültürün hâkimiyetiyle birlikte rahipler ya da imamlar gibi dinî *hiyerarşik yapıların*, bir zamanlar dinin anlatılmasında ve pratiğe dökülmesinde neredeyse tekel konumunda olan kiliselerin ya da dinî kurumların yani *dinî yapıların* otoriter misyonunu kaybetme tehlikesi söz konusudur. Diğer bir otorite katmanı olarak *dinî ideolojiyi* zikretmek gerekir ki Campbell'ın buradaki kastı, dinî grupların ve toplulukların, dinî kimliklerini onaylatmak amacıyla interneti kullanılabilmesidir. Bahsini ettiği dördüncü otorite katmanı ise *dinî metinlerdir*. Dinî metinlerle ilgili kritik soru, geleneksel dinî metinlerin offline dünyadaki işlevinin ne olduğu ve online dinî bağlamlarda da bir otorite kaynağı olarak aynı rolünü sürdürüp sürdürmediğidir (Campbell, 2007, ss. 1044-1058). Şüphesiz bu konularla ilgili çeşitli dinler özelinde araştırmaların yapılması gerektiği önemli bir ihtiyaç olarak karşımızda durmaktadır. Zira geleneksel bilgi akışının bozulduğu, dinî hiyerarşik yapıların önemsizleştiği, din adamlarının sözlerinin rahatlıkla eleştirilebildiği, dinî açıdan tartışmalı hususlarda toplum mühendisliğinin devreye sokulabildiği ve dinî bilgi edinme konusunda kitlelerin manipüle edilebildiği internette, dinî bilginin otantikliğini de otoritenin kaynağını da bizzat kullanıcıların belirlemesi gibi ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan otoritenin kaynağının değişken ve kaygan olduğu bir düzlemde açığa çıkan dinin, siber uzamda offline bağlamdan bir nebze farklı bir hüviyete bürünmesi ihtimal dâhilindedir.

Online ritüel: Dinin offline dünyadan online uzama intikali, başka bir deyişle, dijitalleşmesi yalnızca epistemik boyutta gerçekleşmemekte, pratikler/ritüeller boyutunda da cereyan etmektedir. Ritüel kavramı; "bir toplumun değerlerini, inançlarını ifade eden ve daha çok kutsalla bağlantılı eylemlere" karşılık gelmektedir (Akın, 2011, s. 124). Online ritüel ise kısaca ritüel mahiyetindeki geleneksel dinî

pratiklerin siber uzamda pratiğe dökülmesini ifade etmektedir. Online ritüel kavramını Brasher (2001), online/dijital dinin önemli bir unsuru olarak göze çarpan siber mabetlerle ilişkilendirerek açıklarken G. Young (2004), online seremoniler ve ibadet hizmetleri merkezinde tartışmaktadır. O’Leary (1996) gibi bazı isimler ise bu kavramdan bireylerin ve toplulukların online ortamda dua etmelerini ya da ibadetlerde icra edilen birtakım ilahileri söylemelerini anlamaktadır. Ona göre online ritüellerin siber uzamda ne kadar önemli bir fonksiyon üstlendiğinin izini sürmek, kullanıcıların online dinî duyarlılıklarını açığa vuracağından dolayı oldukça önemlidir. Ritüellerin online uzamda yerine getirebileceği fikri ise insanların kendi dinî inançlarını ve pratiklerini tecrübe etmek için interneti *spiritüel bir aktarma merkezi* (Campbell, 2012, s. 14) olarak kullanmalarından kaynaklanmaktadır. Siber uzamın etkileşim ağı, online dinin unsurlarından olan dinî bilgi ile ritüelin harmanlanabileceği konusunda kullanıcıları heyecanlandırmıştır. Tam bu noktada Dawson’ın (2000, s. 44); “ritüeller, siber uzamda yeniden yaratılabilir mi?” şeklindeki kritik sorusu anlamlı gözükmektedir. Ona göre gerçek bir zamanda ve mekânda bedelli bir şekilde yerine getirilemediğinden siber uzamdaki ritüel deneyimi bir şekilde eksik kalmaya mahkûm görünmektedir. Bu tartışmaların ötesinde hâlihazırda bir durum vardır ki o da özellikle Hristiyanlık ve Hinduzim ile ilişkili olarak insanların kiliseye mail atma, online bir dua formunu doldurma, dua paylaşma, diğer insanların görebileceği tarzda site üzerinden dua talebinde bulunma, online olarak dua icra etme, kutsal mekânları sanal olarak ziyaret etme (sanal hac) gibi etkinliklerle ritüelleri online ortama taşıdıkları görülmektedir (Helland, 2005, s. 7).

Online dinî cemaatler/topluluklar: Dinin dijitalleşerek online dünyaya eklenişinde göze çarpan bir diğer önemli husus, online dinî cemaatler/gruplar ya da topluluklardır. Cemaat, grup, topluluk kavramları, sosyolojik literatürde birbirinden farklı şekillerde tanımlanabilmekle birlikte buradaki kasıt, söz konusu toplumsal oluşumların varoluşlarını siber uzama taşıyarak orada kendilerine özgü yeni bir format elde etmeleridir. Modernitenin getirmiş olduğu karmaşık toplum yapısı ve farklılaşan iş bölümü gibi birtakım önemli değişimler sonucu modern öncesi dönemlerdeki topluluk bağlarının kopmaya yüz tuttuğu, cemaat duygusunun ve ruhunun görece söndüğü sosyal bilimciler tarafından yaygın şekilde ifade edilmiş ve hatta bu söylem, onları, topluluğun yok olduğu fikrine kadar götürmüştür. Fakat Cohen ve Anderson’da beliren kültür merkezli kimlik yaklaşımı, toplulukların modern deneyimine ışık tutmuş ve sembolik bir biçimde de yapılabileceğine dair ufuk açıcı bir fikir sunmuştur. Topluluğun sembolik yapılanmasının net biçimde görüldüğü en önemli ortamlardan birisi ise siber uzamdır (Şahin, 2013, s. 44). İnternetin ortaya çıkışından bu yana siber uzamda çeşitli amaçlarla yer alan birey-

ler, sosyalleşme ihtiyacının kaçınılmaz bir sonucu olarak online dinî topluluklar/cemaatler meydana getirmektedirler. Online dinî topluluk/cemaat kavramı, ortak bir dinî bağ ya da mensubiyet duygusunu paylaşan ve belirli bir inanç temelli etkileşim ortamında online olarak bir araya gelen insan birlikteliğine referansta bulunur (Campbell, 2003, s. 1027). Bazı online topluluklar doğrudan resmî dinî kurumsal yapılar aracılığıyla meydana getirilse de çoğunluğu insanların online olarak diğer kullanıcılara ulaşması ve belirli bir konu hakkında tartışma formu oluşturması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bireyler, grup olarak siber uzamda çeşitli kanallarda ya da chat odalarında ve günümüzde buna ilaveten sosyal medya platformlarında çift taraflı etkileşim içerisinde yer alarak birtakım ritüelleri yerine getirmektedirler. İnsanların internet ortamındaki grupsal tele-varoluşlarıyla meydana gelen online dinî toplulukların büyük bir yekûnunu offline dünyada karşılığı olan geleneksel dinî oluşumların ya da yeni dinî hareketlerin online mecralara intikali oluştururken yalnızca siber uzamda oluşumu gözlenen online dinî grup, cemaat ve topluluklar da mümkün olabilmektedir.

Online dinî kimlik: Online/dijital din şemsiyesi altındaki belki de en önemli tema olan ve bizim de özellikle siber uzam bağlamında araştırmamızın temel problematiğini oluşturan husus, online dinî kimliktir. Din fenomeni, kişinin hem kendisiyle ilgili tasavvurlarında hem de kendisi dışındaki dünya hakkında önemli bir referans sunan kimlikle bir şekilde kuşatılmıştır (Çelik, 2016, s. 64). Dinî eylemler ve fikirler, insanların kimliklerini şekillendiren ve sürdüren sosyalleşme süreçlerinde başat aktör olmuştur. Dini, kimliğinin başlıca referans alanı olarak gören ve kendisini genel anlamda dindar olarak tanımlayan bir kişi, hangi toplumda yaşıyor olursa olsun, dinî kimliğini, kimliğinin diğer unsurları arasında en ön sıraya yerleştirir (Taştan, 2016, s. 289). Offline dünyada böyle bir iletişim ve etkileşim ağına sahip olan din ve kimlik, dijital kültürün ortaya çıkarttığı elektronik ortamlarda da birlikteliğini sürdürmüştür. Bu iki bileşenden biri olan online kimlik, ister birey bazlı isterse topluluk bazlı olsun, dinî amaç ve niyetlerle ekranın ardına adım atılarak siber uzama dâhil olduğu andan itibaren başlayan en kritik meseledir. Zira zaman ve mekân ile ilgili algıları kökünden sökerek yeni bir etkileşim sahası meydana getiren elektronik ortamlar, bir zamanlar matbaanın sebebiyet verdiği köklü toplumsal dönüşümün benzerini kimlikler konusunda gerçekleştirmiştir (Morley ve Robins, 2011, s. 105). Diğer taraftan online din, internetin ortaya çıktığı ilk dönem BBS ve MUD ortamlarından günümüzün sosyal medya ağlarına kadar hemen her online platformda kendisine yer bulmuştur. İşte online/dijital dinî kimlik, bu iki bileşenin kesişim noktasında bireylerin siber uzamdaki dinî duyarlılıklarına karşılık gelen bir kavram olarak göze çarpmaktadır. Online dinî kimliği ister online kimliğin bir

alt formu şeklinde düşünelim ister online/dijital dinin önemli bir parçası olarak ele alalım her iki durumda da önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir.

Kimliğin dolayımlanması, bizim hangi dinî geleneği benimsediğimizi açığa çıkartan dinî kimliğin de dolayımlanması hatta *medyatikleşmesini*³ beraberinde getirmektedir. Dinî kimliklerin siber uzamda medyatikleşmesini birtakım teorisyenler, postmodernist kimlik anlatısı üzerinden okumaktadır. Turkle ve Poster gibi postmodernite kuramcılarını takip eden Wagner, siber uzamın çok pencereli ortamlarının bir sonucu olarak, dijital teknolojinin parçalı online dinî kimlikler oluşturacağını savunmaktadır. Çünkü kim olduğumuzu ve hangi dinî geleneği kabul ettiğimizi açığa çıkartan dijital uzamları yönetmek zorunda kalmak ona göre en önemli problemlerden biridir. Bu bakımdan kimliklerin çoklu ve parçalı oluşuna ayna vazifesi gören günümüz teknolojisi, dinî deneyimleri de aynı şekilde etkilemektedir. Bizim inançlarımız, dinî anlayışlarımız ve dinî kimliğimizi meydana getiren diğer unsurlarımız artık tablet, telefon, bilgisayar gibi çeşitli teknolojik araçlarda parçalı hâle gelmektedir. Wagner, belirlemiş olduğu online dinî kimlik pratiklerinin bu cihazlar içerisinde yer ederek hem benlik algısını hem de dinî deneyimi daha anlık bir hüviyete büründürdüğünü öne sürmektedir. Dolayısıyla ona göre online ortamda inşa edilen her kimlik geçicidir ve bir hevesle değişmeye mahkûmdur (2012, s. 102, 109).

Diğer taraftan Campbell (2012) ve Lövheim (2013) gibi isimler, siber uzamın çoklu ve çeşitli dünyasını kabul etmekle birlikte online kimliğin bir yapboz kimliği olmadığını savunurlar. Örneğin, Campbell'a göre kullanıcılar, siber uzamın bu devasa çeşitlilikteki dünyasında online ortamlar arasında sürekli gelip gittikleri için online dinî kimlikler de bu ortamlarda hem inşa edilmekte hem de icra edilmektedir. Bu bakımdan online dinî kimliğin izini sürmek offline dinî kimliği saptamaya kıyasla daha meşakkatlidir. Online dinî kimlik, bu yönüyle anlam üretimine referansta bulunan, dinî referanslarla bağ kurabilen farklı online dinî kaynaklar aracılığıyla parçaları bileştirilen bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Ona göre internetin akışkan yapısı içerisinde bireylerin online dinî kimlikleri konusunda nasıl karara verdiklerini anlayabilmek ve açıklayabilmek için *katmanlı kimlik* yaklaşımına ihti-

3 Kavram itibarıyla Hjarvard'ın (2008) makalesine dayanan *medyatikleşme*, dinin artık medyadan ayrı/bağımsız şekilde çalışlamayacağı fikrine dayanır. Batı toplumlarında çoğu insan için medyanın kendi dinî fikirleriyle ilgili birincil kaynak olması, dinin toplumsal işlevlerinin pek çoğunun bilhassa da ritüellerin medya aracılığıyla yerine getirilmeye başlanması, dinî kurumların medya mantığına kendilerini adapte etmeleri, medyatikleşmenin en önemli tezahürleridir. Medyatikleşmenin en görünür şekilde var olduğu, ete kemiğe büründüğü uzamlardan biri de internet olmuştur.

yaç vardır. Bu kavram, bireylerin yalnızca siber uzam ortamlarında kararlı bir online dinî kimliğe ulaşamayacaklarından hareketle, kimlik inşasının online ve offline olarak yaşanan bir süreçle mümkün olabileceği görüşüne atıfta bulunmaktadır. Katmanlı kimlik kavramı aynı zamanda kullanıcıların online kimliklerinin offline bağlamlardan saf bir şekilde koparılamayacağını dolayısıyla onların, offline benliklerinden bütünüyle soyutlanamayacağını imlemektedir (Campbell, 2012, ss. 8-10).

Online-Offline Uzamlar Üzerinden Dinî Kimliği Okumak

İnsanların internetle olan ilişkileri, yaşadığımız çağda gündelik hayatın diğer alanlarıyla etkileşimlerinden farklılaşmamaktadır. Dolayısıyla siber uzama dinî niyet ve gayelerle dâhil olan bireylerin oradaki eylemlerinin, gündelik hayatın farklı sosyo-kültürel bağlamlara dokunan diğer eylemlerinden kesin olarak ayrıştırılması oldukça zor görünmektedir. Lövheim de buna işaret ederek, dijital medyanın, bireyin gündelik hayatının daha çok içinde oldukça online dinî kimliği offline bağlamlarından koparmanın anlamlı olamayacağına vurgu yapar. Ona göre erken dönem teorisyenlerin öne sürdüklerinin aksine online dünya, offline dünyadan bütünüyle farklılaşan cennetimsi bir uzam değildir. Benzer şekilde online din, dinin offline bağlamlardaki karşılığının yeni ya da başka bir formu değildir aslında offline dinle birlikte gelişen ya da başka boyutlar kazanan bir unsurdur. Offline kimliklerden farklı olarak algılanmasının ya da görünmesinin temel sebebi, dinî kimliklerin çağdaş toplumda geleneksel toplumlardan daha farklı bir şekilde sergilenmesi ve dolaşımlanmasıdır (Lövheim, 2013, s. 49, 51).

Campbell ise online-offline uzamların ayrı dünyalar olmadığı fikrini, siber uzamın çok mekânlı gerçeklik özelliğiyle açıklar. Çok mekânlı gerçeklik kavramı, internetin çoklu pencereler dünyasında dolaşmayı mümkün kılmasına atıfta bulunduğu kadar offline uzamla online dünyanın sürekli etkileşimine de vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla kullanıcılar, online ve offline yaşam pratiklerini çoğunlukla birbirine bağlama arayışında oldukları için online eylemler ve pratikler, offline eylemlerden ve pratiklerinden büyük ölçüde beslenmektedir. Online uzam, offline dünyanın değerleri, yapıları ve beklentileri yoluyla bilinçli ya da bilinçsiz şekilde işlenmektedir. Bu bakımdan bireylerin online ve offline tutumları, davranışları ve pratikleri arasında güçlü bağlantıların bulunduğu gözden ırak tutulmamalıdır. Online yollar sıklıkla offline var olma biçimleri tarafından şekillendiriliyorsa bireylerin hem zihinsel hem de gündelik hayatlarını idame ettirmelerinde önemli bir referans olan dinî kimliklerin online görünme biçimlerinin offline biçimlerinden bütünüyle farklılaşamayacağı sonucu ortaya çıkar (Campbell, 2012, s. 17, 20). Siber uzamın çok

mekânlı yapısı, farklı uzamlardaki ve bağlamlardaki pratiklerin eş zamanlı ve birbirine bağımlı şekilde gerçekleşmesine ve dolayımına alan açtığı için internetteki dinî pratikler de gündelik hayatın gömülü dinî pratikleri arasında konumlanmaktadır. Bu durum da ister istemez online-offline dünyaların kesişim alanlarında ortaya çıkan online dinî kimliği araştırmanın daha karmaşık bir sürece tekabül ettiği dolayısıyla tek yönlü bir bakış açısının meseleyi açıklamaya yeterli olamayacağı anlamına gelmektedir (Campbell ve Lövheim, 2011, s. 1088).

Helland da yapmış olduğu *religion online* ve *online religion* tasnifindeki ikinci unsuru açıklarken, online dinî aktivitelere katılım gösteren bireyler için offline hayatları ve deneyimleri ile online hayatları ve deneyimleri arasında bir farklılık bulunmadığını öne sürer. Online-offline dinî eylemler ve dünya görüşleri birbirinden kesin çizgilerle ayırlamayacağı için dinini gündelik hayatta pratiğe döken bireylerin zihninde siber uzam, *öteki* bir mecra değildir dolayısıyla onlar, offline dini anlama, yorumlama ve icra etme pratiklerini kolaylıkla bu ortamlara aktarmaktadırlar (Helland, 2005, s. 12). Siber uzam böylelikle online dinî kimliğin, ister birey isterse topluluk düzeyinde olsun, offline dünyanın dinî ve toplumsal deneyimleri ekseninde oluşmasını zorunlu kılar (Krüger, 2005, s. 19). İnternetin dine, dinî kimliğe, dinî hayata, dinin toplumsal görünümüne ne kadar etki ettiğini anlayabilmek Lövheim'e göre ancak bedenli offline dinî deneyimlerle bedensiz online dinî deneyimlerinin kesişim alanlarını incelemekten geçmektedir. Her iki uzam arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin meydana getirdiği ağ, yapılacak çalışmalar sayesinde çözülmeye başlandıkça online dinî kimliğin gerçek yüzü daha net biçimde ortaya çıkacaktır (Lövheim, 2004, s. 72).

Sonuç

İnsanın içerisinde yaşadığı dünyada, kendisine bir yer yön tayin etmesi şeklinde tanımlanabilecek kimliğin; bireysel, toplumsal, kolektif, kültürel gibi türlerinin yanında bir de kutsal fikrinden, dinî düşünce ve anlayışlardan neşet eden yönü vardır ki o da *dini kimlik*dir. İnsanların ve toplumların hayatı anlamlandırmalarında ve gündelik pratiklerini sürdürmelerinde açığa çıkan dinî kimliğin temel bileşenleri olan kimlik ve din, kökenleri daha eskiye gitmekle birlikte bilhassa 1990'lı yıllardan itibaren siber uzamla tanışmıştır. Siber uzam zaman, mekân ve beden gibi kabullere yönelik köklü değişimler getirerek aynı zaman diliminde aynı mekânı paylaşma zorunluluğunu ortadan kaldırmış ve bunun sonucunda offline varoluşa ilave olarak tele-varoluş ortamlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Kimliğin ve dinin siber uzamla birlikte dijitalleşmesi serüveninde farklı kanallardan yürütülen online/dijital kim-

lik ve online/dijital din çalışmaları, karşılıklı etkileşim seviyesini artıran online mecralarla birlikte daha yöndeşik hâle gelmiş ve böylece insan, din ve siber uzam üçgeninde yeni bir çalışma sahası ortaya çıkmıştır.

Siber uzam çalışmalarının uzunca bir süre gölgesinde kaldığı postmodernite kuramcılarının öne sürdüğü gibi, online uzam ve offline dünya birbirinden bütünüyle ayrı dünyalar değildir. Başka bir ifadeyle online uzam, insanların gündelik hayata dair bütün endişelerinden, korkularından, arzu ve ümitlerinden soyutlanarak maskeleriyle yer aldığı bir mecra olarak görünmemektedir. Dolayısıyla konuyla ilgili çalışmaların önemli bir çoğunluğunda göze çarptığı şekliyle offline ve online uzamları, “gerçek-sanal”, “gerçek-sahte”, “doğru-yanlış” şeklinde dikotomik olarak tanımlamak yerinde olmayacaktır. Bu temel konumlanmadan hareketle çalışmamızda kimliklenmenin ya da online dinî kimliği elde etmenin bir süreç gerektirdiği, bir insanın bir dini/inancı benimsemesinin bağlamsal şartlara göre bütünüyle değişmeyeceği öne sürülmekte ve dinî kimliklerin siber uzamda geçici heveslerle anlık oluşturulabileceği fikrine mesafeli yaklaşılması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Zira özellikle sosyal medya ağlarıyla birlikte dijital kültürün birey hayatını bu denli kuşattığı çağımızda, din alanının ya da dindarlığın siber uzama yansımaması veya oradaki etkileşimlerden etkilenmemesi oldukça güçtür. Sosyolojik olarak yaşadığımız zihni ve fikri değişimler, siber uzama nasıl yansıyororsa orada beliren dinî tartışmalar da farkında olsak da olmasak da gündelik hayatımızın içerisine sızmaktadır.

Sonuç olarak araştırmamız, online dinî kimliklerin, internetin dinamik karakterinin bir sonucu olarak offline dinî kimliklere kıyasla daha akışkan bir mahiyete sahip olduğunu savlamaktadır. Buradaki akışkanlık kavramı, offline hayatla online dünya arasında sürekli gelgitler yaşayan bireylerin her iki uzamdaki geçişken dünyasına atıfta bulunduğu kadar siber uzamın zaman, mekân ve bedene dair getirdiği yeni boyutların, gündelik hayattaki dinî kimliklerle büyük ölçüde örtüşen ama ondan bir nebze de farklılaşan dinî kimlikleri açığa çıkarttığına işaret etmektedir. Gündelik hayat özelinde dahi yorumlanması ve analiz edilmesi oldukça güç olan dinî kimliklerin, siber uzamın eş zamanlı, çok boyutlu ve akışkan karakteri içerisinde daha karmaşık bir hâl alması, meselenin, birden fazla alanı kuşatan disiplinler arası bir gözle çalışmalara konu edilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Fluidization Of Religious Identities On Cyberspace

Mustafa Derviş Dereli

Introduction

The identity, which has gradually moved away from its traditional appearance in modern times, has faced a new evolution along with the digital world from 1990 onwards. The existence in the online space began with a variety of games and chat environments that corresponded to the period of anonymous identities, where the real identity of the person was unknown, and then entered a new era with friendship/marriage sites and social networks in which individuals were included in their own names. The digital identities that emerged in this period became more intertwined with the identities of individuals in the offline world, unlike the period of anonymous identities. This study aims to reveal that religious identities have fluidized on cyberspace by arguing that the offline world and the online space cannot be separated from each other with sharp lines. Fluidization is a concept that has become widespread in social sciences literature, especially in sociology through postmodernist theorists. Among these thinkers, Zygmunt Bauman is the person who investigates the concept of fluidization and names many of his books. Social psychologist Sherry Turkle has made this concept permanent in cyberspace studies. In our study, the concept of fluidization will be borrowed from both these names and other postmodern theorists, and it will be put in a modern or late-modern framework. In this context, our study suggests that fluidization takes place within the helicity of online and offline spaces, instead of unlimited identity transitions which are separate from offline identities.

@ Dr., Erciyes University. mdervisdereli@erciyes.edu.tr

© Scientific Studies Association
DOI: 10.12658/M0301
insan & toplum, 2019, 9(1), 109-115.
insanvetoplum.org

Digital Views of Identity: Identity in Cyberspace Mirror

Identity, which is one of the central problems of cyberspace works, has been discussed by the theorists in two main contexts. In the first comprehensive works published in the mid-1980s, the identity on cyberspace was considered as fragmented, decentralized, and playful as completely compatible with the postmodern identity. In next years as an alternative to this way of thinking, which considers online and offline lives as categorical and dichotomous, it has been stated that it is not possible for human nature to be completely different in these two spaces. This new approach has created a new understanding that cyberspace identities can be considered as a part or an extension of the daily life identities.

Online-Offline Identities as a Dichotomous Separation: Anonymous Identities Period on Cyberspace

In their analysis of cyberspace identities of many thinkers such as Turkle, Poster, Rheingold, Stone, and Bauman, the most striking point is that they all attribute postmodern characteristics to cyberspace identities. The reason for this viewpoint is that cyberspace creates an anonymous world that is different from the offline world. In fact, the most important feature of the first forms of cyberspace is that it presents a networked environment that allows individuals to easily distort their physical characteristics or genders. So, many social scientists have seen cyberspace as a medium in which new selves that are compatible with the postmodern identity. In this respect, they have embraced an idea of a dichotomous distinction on online-offline lives and have emphasized that there is unlimited freedom on cyberspace on the contrary of limitations of daily life.

Fluid Identities in Online and Offline Spaces: New Era in Cyberspace Identities

The new term studies concerning cyberspace identities have become visible from the mid-1990s as a result of suspicion of the anonymous identities. The period of anonymous identities symbolized by MUDs (Multi-User Dungeons) also enters a new period with MUD-based online chat environments. New chat environments such as BlueSky and dating websites are presented as important indicators of this new era. In this context, for example, according to Baym, it seems reasonable to recognize the online and offline worlds as interactive spaces. Because it is possible for individuals to integrate people they know in everyday life

into their online space and build online identities that are quite close to their offline identities (Baym, 2002, pp. 67-68; 2010, p. 121). According to Jurgenson (2015), both the radical utopian and dystopian approaches to cyberspace are problematic. In the world we live in, online and offline spaces are now intertwined irreversibly.

Digital Views of Religion: Religion in Cyberspace Mirror

The period when the computer networks and the ways of religion intersect for the first time coincides with the late 1970s. BBS (Bulletin Board System) is the first medium to share and discuss religious ideas and convictions on cyberspace. The forum website, which was born in Santa Cruz under the name CommuniTree as a BBS type and later called ORIGINS, opened up space for users of almost every religion to write their ideas about religion without any limitation, so that religion has begun to build its permanent nest in the magical world of text-based cyberspace.

The Adventure of The Studies on Internet and Religion in the Pendulum of Sacredness-Secularity

The first academic interest in the internet and religion began with the articles titled “The Unknown God of the Internet” (O’Leary and Brasher, 1996) and “Cyberspace as Sacred Space” (O’Leary, 1996). These two studies have constituted an important starting point for people who are interested in researching the interaction between internet and religion. R. Schroeder and his colleagues’ study (1998), which investigated the connections between the online and offline religious actions through prayer practices in MUD environments and Larsen’s works (2000, 2001) which presented the experimental evidence on the religious use of the internet and also Baym’s article (2005) on online religion aroused more interest than other studies.

Sanctify Cyberspace: Digital/Online Religion

The idea of sanctifying cyberspace implies the view that the internet can be used for religious intentions and purposes, and a new field for the construction and practice of religious identities, regardless of the secular basis in the background of technology. Such an approach that requires that religion should take place on cyberspace reveals the understanding that the internet opens up a space for activities that will reinforce people’s interactions with the sacred (Campbell, 2005, p. 2, 21). For this purpose, people benefit from the dynamic structure of

the internet to increase their information on religion which they adopt or to build online religious communities. These practices constitute a new area of study titled *online* or *digital* religion which is the reconstruction of religion in new forms emerging through digital media and culture.

Basic Themes in Digital/Online Religion

In contrast to assertions in early studies, cyberspace is not a completely isolated element from people and society. However, it is unlikely to say that the digital culture and its extensions surrounding our lives through smart phones have not changed our offline lives. Therefore, similar to the story of identity and community, it is natural that religion can also experience some context changes passing from its offline form to the online space. For example, the change of sources and ways of obtaining religious information today presents a series of problems from the authenticity of religious knowledge on the internet to whether the persons who composed religious contents have authority on religion. In this context, five critical themes that attract attention in the studies on cyberspace and religion (the possibility and authenticity of religious information, religious authority, online ritual, online religious communities and religious identity) have been included in our study.

Approaching Religious Identity through Online-Offline Spaces

In our age, people's relations with the internet do not differ from the interactions with other areas of everyday life. Therefore, it is quite difficult to precisely distinguish the religious activities of individuals on cyberspace from their offline religious activities. Online space is processed consciously or unconsciously through the values, structures and expectations of the offline world. In this respect, it should be kept in mind that there are strong links between individuals' online and offline attitudes, behaviors and practices.

Conclusion

Contrary to what postmodernist theorists suggest, the online and offline spaces are not completely separate worlds. So it will not be appropriate to define the offline and online worlds as dichotomous spaces as "real-virtual" or "real-fake". In our study, it is suggested that obtaining an online religious identity requires a process,

and that the adoption of a religion or belief by a person does not change completely according to the contextual conditions. In addition, our study opposes the idea that religious identities can be constituted instantaneously with temporary ambitions on cyberspace.

This study using literature review method suggests that it is difficult to keep stable the religious identities of individuals as they were before cyberspace. Therefore our research suggests that online religious identities have a more fluid nature than offline religious identities as a result of the dynamic character of the internet. The concept of fluidity here refers to the transitional world of individuals in both spaces, who switch constantly between offline life and the online space. This concept also points out that the new dimensions of time, space and body of cyberspace reveal the religious identities that overlap greatly with the religious identities in daily life but differ little from it. Our study puts forward that following reflections on religious life of views of fluid identity is very important to understand the religiosity of today.

Kaynakça | References

- Akın, M. H. (2011). *Toplumsallaşma sözlüğü*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bauman, Z. (2011). *Bireyselleşmiş toplum* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bauman, Z. (2017a). *Akışkan modernite* (S. O. Çavuş, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2017b). *Kimlik* (M. Hazır, Çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Bauman, Z. ve Lyon, D. (2013). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baym, N. K. (2002). Interpersonal life online. L. A. Lieverouw ve S. Livingstone (Ed.). *Handbook of new media* içinde (ss. 62-76). SAGE Publications.
- Baym, N. K. (2005). Introduction: Internet research as it isn't, is, could be, and should be. *The Information Society*, 21(4), 229-232.
- Baym, N. K. (2010). *Personal connections in the digital age*. Cambridge: Polity Press.
- Brasher, B. E. (2001). *Give me that religion*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Campbell, H. A. (2005). Spiritualising the internet: Uncovering discourses and narratives of religious internet usage. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 1(1), 1-26.
- Campbell, H. A. (2006). Religion and the internet. *Communication Research Trends*, 26(1), 1-24.
- Campbell, H. A. (2007). Who's got the power? Religious authority and the internet. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 1043-1062.
- Campbell, H. A. (2011). Internet and religion. M. Consalvo ve C. Ess (Ed.). *The handbook of internet studies* içinde (ss. 232-250). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Campbell, H. A. (2012). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of American Academy of Religion*, 80(1), 1-30.
- Campbell, H. A. ve Lövheim, M. (2011). Introduction: Rethinking the online-offline connection in the study of religion online. *Information, Communication & Society*, 14(8), 1083-1096.

insan & toplum

- Castells, M. (2013). *Ağ toplumunun yükselişi (Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür)* (1. Cilt). (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Curtis, P. (1997). Mudding: Social phenomena in text-based virtual realities. S. Kiesler (Ed.). *Culture of internet* içinde (ss. 121-142). Mahwah: Psychology Press.
- Çelik, C. (2016). Din, kimlik ve yabancılaşma üzerine söyleşi. *Diyanet Aylık Dergi*, 303, 64-67.
- Dawson, L. L. (2000). Researching religion in cyberspace: Issues and strategies. J. K. Hadden ve D. E. Cowan (Ed.). *Religion on the internet: Research prospects and promises* içinde (ss. 25-54). New York: Elsevier.
- Dawson, L. L. ve Cowan, D. E. (2004). Introduction. L. L. Dawson ve D. E. Cowan (Ed.). *Religion online -finding faith on the internet-* içinde (ss. 1-16). New York: Routledge.
- Grieve, G. P. (2013). Religion. H. A. Campbell (Ed.). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds* içinde (ss. 104-118). Oxford: Routledge.
- Hadden, J. K. ve Cowan, D. E. (2000). Introduction. J. K. Hadden ve D. E. Cowan (Ed.). *Religion on the internet: Research prospects and promises* içinde (ss. 3-23). New York: Elsevier Science.
- Hardey, M. (2002). Life beyond the screen: Embodiment and identity through the internet. *The Sociological Review*, 50(4), 570-585.
- Helland, C. (2000). Online-religion/religion-online and virtual communitas. J. K. Hadden ve D. E. Cowan (Ed.). *Religion on the internet: Research prospects and promises* içinde (ss. 205-223). New York: Elsevier Science.
- Helland, C. (2005). Online religion as lived religion: Methodological issues in the study of religious participation on the internet. *Online-Heidelberg Journal of Religious on the Internet*, 1(1), 1-16.
- Helland, C. (2007). Diaspora on the electronic frontier: Developing virtual connections with sacred homelands. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(3), 956-976.
- Hojsgaard, M. T. (2005). Cyber-religion: On the cutting edge between the virtual and the real. M. T. Hojsgaard ve M. Warburg (Ed.). *Religion and cyberspace* içinde (ss. 50-63). Oxford: Routledge.
- Hojsgaard, M. T. ve Warburg, M. (2005). Introduction: Waves of research. M. T. Hojsgaard ve M. Warburg (Ed.). *Religion and cyberspace* içinde (ss. 1-11). Oxford: Routledge.
- Hoover, S. M. ve Echchaibi, N. (2014). *Media theory and the third spaces of digital religion*. Erişim Tarihi: 05.04.2018. Erişim Adresi: The Center for Media, Religion, and Culture <https://www.colorado.edu/cmrc/2016/09/01/third-spaces-digital-religion-draft>
- Jurgenson, N. (2010). *Facebook places and the augmentation of reality*. Erişim Tarihi: 04.12.2018. Erişim Adresi: <http://www.sociologylens.net/article-types/opinion/facebook-places-and-the-augmentation-of-reality/7129>
- Jurgenson, N. (2011). *Digital dualism versus augmented reality*. Erişim Tarihi: 04.12.2018. Erişim Adresi: <https://thesocietypages.org/cyborgology/2011/02/24/digital-dualism-versus-augmented-reality/>
- Jurgenson, N. (2015). *Social media theorist Nathan Jurgenson talks digital dualism, slactivism, and why 'Videodrome' is the best movie about social media*. Erişim Tarihi: 04.12.2018. Erişim Adresi: <http://www.citypaper.com/blogs/noise/bcpnews-nathan-jurgenson-at-stevenson-university-20150325-story.html>
- Krüger, O. (2005). Discovering the invisible internet: Methodological aspects of searching religion on the internet. *Online-Heidelberg Journal of Religions on the Internet, Special Issue on Theory and Methodology*, 1(1), 1-27.
- Larsen, E. (2000). *Wired churches, wired temples: Taking congregations and missions into cyberspace*. Erişim Tarihi: 24.04.2018. Erişim Adresi: Pew Internet and American Life Project: www.pewinternet.org
- Larsen, E. (2001). *CyberFaith: How Americans pursue religion online*. Erişim Tarihi: 24.04.2018. Erişim Adresi: Pew Internet and American Life Project: <http://www.pewinternet.org/2001/12/23/cyberfaith-how-americans-pursue-religion-online/>
- Lövheim, M. (2004). Young people, religious identity, and the internet. L. L. Dawson ve D. E. Cowan (Ed.). *Religion online: Finding faith on the internet* içinde (ss. 59-73). New York: Routledge.
- Lövheim, M. (2013). Identity. H. A. Campbell (Ed.). *Digital religion: Understanding religious practice in new media worlds* içinde (ss. 41-56). Oxford: Routledge.

- Maxwell, P. (2002). Virtual religion in context. *Religion*, 32(4), 343-354.
- Morley, D. ve Robins, K. (2011). *Kimlik mekanları: Küresel medya, elektronik ortamlar ve kültürel sınırlar* (E. Zeybekoğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- O'Leary, S. (1996). Cyberspace as sacred space: Communicating religion on computer networks. *Journal of the Americal Academy of Religion*, 64(4), 781-808.
- O'Leary, S. ve Brasher, B. (1996). The unknown god of the internet: Religious communication from teh ancient agora to the virtual forum. C. Ess (Ed.). *Philosophical perspectives on computer-mediated communication* içinde (ss. 233-269). New York: State University of New York Press.
- Parks, M. R. ve Roberts, L. D. (1998). Making MOOsic: The development of personal relationships online and a comparison to their offline counterparts. *Journal of Social and Personal Relationships*, 15(4), 517-537.
- Pew Research Center. (2000). Erişim Tarihi: 11.04.2018. Erişim Adresi: <http://www.pewinternet.org/2000/05/10/tracking-online-life-how-women-use-the-internet-to-cultivate-relationships-with-family-and-friends/>
- Poster, M. (1995). *The second media age*. Cambridge: Polity Press.
- Rheingold, H. (1993). A slice of life in my virtual community. L. M. Harasim (Ed.). *Global networks -computers and international communication-* içinde (ss. 57-80). Cambridge: The MIT Press.
- Rheingold, H. (2000). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Cambridge: The MIT Press.
- Schroeder, R., Heather, N. ve Lee, R. M. (1998). The sacred and the virtual: Religion in multi-user virtual reality. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 4(2).
- Stone, A. R. (1995). *The war of desire and technology at the close of the mechanical age*. The MIT Press.
- Şahin, İ. (2013). *Online Alevi topluluklar -ritüel desenli bir gruptan mit desenli bir inanç topluluğuna-*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Taştan, A. (2016). Etkileşim süreçlerinde kimlik oluşumları: Avrupa'da İslam ve yeni bir İslami kimlik anlayışı. *Günümüz İslam dünyasında meseleler ve çözüm yolları* içinde (ss. 289-302). İstanbul.
- Turkle, S. (1995). *Life on the screen: Identity in the age of internet*. New York: Touchstone Press.
- Turkle, S. (1996). Who am We? *Wired*, 4(1), 148-152, 194-199.
- Turkle, S. (2005). *The second life: Computers and the human spirit*. Cambridge: MIT Press.
- Wagner, R. (2012). *Godwired -religion, ritual and virtual reality-*. Oxford: Routledge.
- Young, G. (2004). Reading and praying online: The continuity in religion online and online religion in internet Christianity. L. Dawson ve D. Cowan (Ed.). *Religion online: Finding faith on the internet* içinde (ss. 93-106). New York: Routledge.
- Zhao, S., Grasmuck, S. ve Martin, J. (2008). Identity construction on Facebook: Digital empowerment in anchored relationships. *Computers in Human Behaviour*, 24(5), 1816-1836.

